

ԱՎԵՏԻՍ ԵՐԵՎԱՆՅԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ, ԹԵ՞ ՏՊԱԳՐԻՉ

ՀՐԱՉԻԿ ՄԻՐՉՈՑԱՆ

Թեև Ավետիս Դլիճենց Երևանցու անունը քաջածանոթ է հայ հնատիպ գրքի պատմության մասնագետներին, բայց պարզվում է, որ այդ ոլորտում նրա վաստակը ինչպես հարկն է չի լուսաբանվել ու գնահատվել, ուստի մինչև օրս նա ավանդույթի ուժով ներկայացվում է լոկորպես վաճառական, որը սովորում է նրա տպագրական գործունեությունը: Օրինակ՝ հայ գրքի պատմության վաստակավոր մասնագետ Ռաֆայել Իշխանյանը, թեև շատ բարձր է գնահատում Ավետիսի բարոյական նկարագիրը¹ ու հայ տպագրության պատմության մեջ խաղացած դերը², նույնիսկ քանիցս գործածում «Ավետիսի տառեր»³ արտահայտությունը, բայց ոչ մի անգամ նրան տպագրիչ չի անվանում: Ավելին, Ռ. Իշխանյանի խմբագրությամբ հրատարակված՝ առայժմ լավագույնը համարվող հայ հնատիպ գրքի մատենագիտության անձնանունների ցանկում կարդում ենք. «Ավետիս Դլիճենց, Ոսկան Երևանցու եղբայրը, վաճառական»⁴, մինչդեռ՝ նույն Ոսկանի համար գրված է. «Ոսկան Երևանցի-տպագրիչ»⁵: Ինչպես տեսնում ենք, հարազատ եղբայրներից Ոսկանը իրավամբ ներկայանում է որպես տպագրիչ, իսկ Ավետիսը՝ ընդամենը իբրև վաճառական: Հարց է ծագում. ինչու է անտեսվել Ավետիսի տպագրական գործունեությունը: Իմ կարծիքով, այս դեպքում, ի թիվս այլ գործոնների, որոշակի դեր են խաղացել նաև ընտանեկան հանգամանքները: Բանն այն է, որ Ոսկան Երևանցին, լինելով ընտանիքի անդամների կազմակերպիչ (ունեցել է երեք եղբայր և մեկ քույր), շատ վաղ էր դրսևորել իր անհատականությունը և, ունենալով հոգևոր կրթության ընդգծված հակում, ծնողների կամքին հակառակ, ընտրել էր հոգևորական դառնալու ուղին, հաղթահարել բազում ու բազմապիսի դժվարություններ, անգամ ենթարկվել հալածանքների, բայց ի վերջո, հաղթանակով դուրս գալով այդ ամենից, արժանացել էր ամենայն

¹ Տե՛ս **Ռաֆայել Իշխանյան**, Հայ գրքի պատմություն, հ. 1, Եր., 2012, էջ 415:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 421:

³ Նույն տեղում, էջ 424:

⁴ **Նինել Ոսկանյան, Քնարիկ Կորկոտյան, Անթառամ Սավայան**, Հայ գիրքը 1512-1800-թվականներին, Եր., 1988, էջ 804: Հայ հնատիպ գրքերի հիշատակարաններից մեջբերումները հիմնականում կատարելու ենք այս հրատարակությունից պահպանելով ուղղագրությունը:

⁵ Նույն տեղում, էջ 832:

հայոց կաթողիկոսներ Փիլիպոս Աղբակեցու և Հակոբ Ջուղայեցու գնահատանքին, ձեռնադրվել էպիսկոպոս և նշանակվել Ուշիի Ս. Սարգիս եկեղեցու վանահայր՝ դառնալով շրջապատի, առավել ևս հարագատների ու բարեկամների սիրելին: Մինչդեռ ընտանիքի չորրորդ զավակ Ավետիս Դլիճենց Երևանցին (Ջուղայեցին) իր հայրենակիցներից շատերի նման չէր ստացել ցանկալի կրթություն և ամենայն հավանականությամբ ծնողների հորդորով զբաղվել էր վտանգաշատ առևտրական գործունեությամբ ոչ թե մամոնայասիրությունից դրդված, այլ իր կրտսեր համաքաղաքացի, հոգևորականի խաչն ու ավետարանը վաճառականի համրիչով փոխարինած Ստեփանոս Դաշտեցու (Ջուղայեցու) բառերով ասած՝ հայի կյանքի դժնդակ պայմանների հետևանքով, քանզի «ոչ կարելով ի գործ արկանել զինուորութիւն, զնօտարութիւն կամ զայլ իմն ծառայութիւն ի դրունս արքունեաց», նաև չկարողանալով այլ կերպ «գտանել զհնարս կեցութեան»: Դատելով տպագրական արվեստի հանդեպ նրա դրսևորած նվիրումից՝ վստահությամբ կարող ենք ասել, որ, իբրև վաճառական թափառելով երկրից երկիր, մշտապես երազել էր մշակութային գործունեությամբ զբաղվելու մասին: Այլապես ինչո՞վ բացատրել, որ ճակատագրի բերումով Ամստերդամում հանդիպելով պարտքերի մեջ խրված Մատթեոս Ծարեցուն՝ առանց վարանելու ընդունում է նրա առաջարկությունը, գոհաբերում ունեցած դրամական միջոցները՝ վաղուց երազած գործունեությամբ զբաղվելու վճռականությամբ: Ըստ այդմ՝ ընկերանում է Ծարեցու հետ «դրամով և այլ ազնութեամբ»՝ պայմանով, որ «աստուած ինչ որ վաստակ տա», իրենց միջև «կիսոյ լինի»: Բայց դեռ առաջին գրքի տպագրությունը չավարտած՝ տեղի է ունենում անսպասելին. 1661 թ. հունվարի 22-ի «լուսի գ շաբաթ գիշերն ժա ժամին» մահանում է Մատթեոս Ծարեցին: Դրանից հետո, անկեղծորեն խոստովանում է Ավետիսը, «ես իբրև որք մնացի ամենէրդամ վասն այն որ սրբագրող ոչ գոյր բայց միայն ես ի կարդացող որ չի խիստ հեմուտ ժամանակ մի տարեկուսեալ և պարապ մընացի ես և սահմանք և գործն և մըշակն ք ամիս ժամանակ անցաւ սկսան նաւերն գնալ ի դէմ արևելս ի քաղաքն զըմոնայ» (էջ 36-37): Կարծում եմ՝ մեծ երևակայություն պետք չէ կռահելու համար այդ վիճակում գործարար վաճառականի ունեցած հոգեկան ծանր ապրումներն ու հուսահատական տարակուսանքները: Ինչևէ, այդ վիճակից դուրս գալու այլ ելք չգտնելով՝ երկամսյա անգործությունից հետո Ավետիսը որոշում է անպայման ավարտել Ծարեցու կիսատ թողած *Յիսուս որդի* գրքի տպագրությունը, ուստի, շարունակում է նա, «անճարութեանն սկսաւ մընացեալ ժոյ տետրն տպագրեցի վախելով այսպէս սրբայգրեցի օրինակն երդի մի կողմ տպայգրածն մի կողմ մին կու նայի օրինակն մի ի տպայգրածն յորժամ որ սղալ լինէր կու մեկնի այտպէս սրբայգրեցի մընացեալ ժոյ տետրն ապայ ուսայ ըզսրբայգրելն որ դուրին էր թվին ոճծ

մարտ ամսին իե սուրբ աստուածածինն միջնորդ առնելով և բարեխօս ունիլ և յուս աստուած դընել սուրբն գրիգոր լուսաւորիչն բարեխօս ունիլ ամենայն սուրբքն տպայգրեցի ձերին սուրբ և մաքուր աղաւթիքն մայիս իե աւարտ եղև» (էջ 37): Այսպիսով, Ծարեցու մահից հետո Ավետիսը մինչև 1661 թ. մարտի 25-ը մատնվել է անգործության, որից հետո՝ մինչև մայիսի 27-ը ներառյալ, կարողացել է մի կերպ ծայր հասցնել *Յիսուս որդու* տպագրությունը: Ճիշտ է՝ շատ մեծ են եղել Ավետիսի կրած դժվարություններն ու կատարած դրամական գոհաբերությունը, բայց նա բնավ չի զոջացել այդ ամենի համար, այլ, ընդհակառակը, փառք է տալիս Աստծուն, որ «արժանի արար զիս այսմ բարուս»: Քաջ հասկանալով ձեռք բերած հարստության անգնահատելի արժեքը՝ իր կատարածի մեծությունը հասկացողի անթաքույց հպարտությամբ Ավետիսը հայտնում է մի շարք կարևոր մանրամասներ, բայց ամենից ուշագրավն այն է, որ գործարար վաճառականը երդվել է մինչև կյանքի վերջ զբաղվել տպագրական գործունեությամբ, մանավանդ որ մահացել էր իր «պրսակակիցն... մարիամ տատն», իսկ զավակներ ունենալու մասին ոչինչ չի ասում: Այս գործի վրա, ասում է Ավետիսը, աշխատանք ունի «թէ դէրամով թէ այլ օգնութեանն որչափ որ կարումս կէտ օգնեցի **յանձնել եմ և ուխտադիր եղեր ուր մինչև ի մահըս կարէս ինչ որ ելանէ ցայք և ցերեկ պիտի որ աշխատիմ** վասն սուրբ Էջմիածնուն և ատենահաս սուրբն զօրավար սարգիսին և որդոյն նորա մարտիրոսին որ ես պատճառ եղայ որ տպայգրութեանն ա հետսն որ մաթէոսըն սուրբ Էջմիածնուն վախմ արար թէ որ ես չի նա այնպէս կու մեռնէր չէ գիտէի թէ ով պիտէր տիրել ի վերայ քարխանին: **ո մառչիլ չոր պարտք կէր քարխանին դեռ եճ մառչիլ աժում չէր** ես յուսալով առ աստուած և ամենայն սուրբն յանձն առի որժամ մեռաւ **այլ պարտք յանտեցաւ** վասնէն զիս և ընտանիքն իմ ի յիշատակարան գրեցի **դարձեալ սորայ յետ աստուածաշընչի գիր պիտի դուս գալ տիրացուն մեռաւ դեռ իս կամ կ գիր չէր փովել դեռ բճի գիր էլ պիտի փորվել ես եմ վարձ տալովս մինչև ի սուրբ խաչն դուս գուքայ թէ վարպետն չի մեռանիլ»** (էջ 37, այս և հետագա ընդգծ. իմն են - Ն. Մ.):

Պարզվում է, որ վերը թվարկված դրամական ծախսերը կատարելու համար Ավետիսն ստիպված է եղել դիմելու այլոց օգնությանը, ուստի, իր հարազատներից բացի, խնդրում է հիշել իր հոգևոր եղբայր «նորաբոյս վաճառական զերեվանցի. Սահմատինէնց Պողոսի որդի գրիգորն իմ յանձն առած պարտքն դորայ էր տալու վասն էն ի յիշատակարանն գրեցաք դորա անունըն» (էջ 37):

Ավարտելով Ծարեցու կիսատ թողած *Յիսուս որդի* գրքի տպագրությունը՝ Ավետիսը կարողանում է ինքնուրույնաբար սովորել գրաշարություն և, համոզվելով, որ դա այնքան էլ դժվար չէ, ավելի ճիշտ, ինչպես ինքն է ասում, «դուրին էր», ուստի ոգևորվելով իր հաջողություն-

նից՝ 1661 թ. միայնակ տպագրում է «Տետր ժամու եւ պարգատումարի» գիրքը: Յավոք, մեզ մատչելի է միայն սրա համառոտ հիշատակարանը (դժբախտաբար Հայաստանում չկա ոչ մի օրինակ), որը շատ կարևոր է գաղափար կազմելու համար, թե կարճագույն ժամանակահատվածում Ավետիսը որքան է առաջադիմել գրատպության ասպարեզում: Այն ունի հետևյալ բովանդակությունը. «Տպեցաւ ժամու և պարգատումարի տետրս ի թուին Հայոց ՌՃ և Ժ յերկրին հօլանտայ ի քաղաքն Ամսրթամ ձեռամբ անետսին ասարտեցաւ յօգոստոսի ե: Ի հայրապետութեան Տեառն Յակօբայ Սրբազան կաթողիկոսի լուսակառոյց սուրբ աթոռոյն Էջմիածնի: Ով եղբարք որք հանդիպիք սմա յիշեսջիք առ քրիստոս զնօտար մաթեոսն որ հանգուցեալ է և զկնի որոյ զնուաստ և զանարժան երեւանցի ղիժենց անետիսն՝ զկրտսեր եղբայր ոսկան վարդապետին և ասասջիք տէր աստուած ողորմեաց նմա և ամենայն արեան մերձաւորացն նորա և: Աստուածն ամենայնի ձեզ յիշողացդ և մեզ յիշեցելոցս ողորմեսցի առ հասարակ ի միւս անգամ գալստեանն իւրում ամէն» (էջ 38):

Կարծում եմ՝ դժվար չէ համոզվել, որ Ավետիս Երևանցին կարճ ժամանակում այնպես է առաջադիմել տպագրության արվեստում, որ գրեթե լիովին ազատվել է նախկին անվստահությունից, քանզի եթե նախորդ հիշատակարանում ընթերցողից խնդրում էր «ամէն սեղալիս թողութիւն անէք որ իմ կարբս այս էր ոչ կարեմ շարայդրել բան գրոյ» (էջ 37), ապա երկրորդ հիշատակարանում կարողանում է ազատորեն «շարայդրել բան գրոյ»: Բայց որքան էլ վաճառական Ավետիսը հմտացած լինէր տպագրության արվեստում, այնուամենայնիվ հասկանում էր, որ միայնակ անկարող է շարունակել տպագրական գործը, որովհետև դրա համար նախ և առաջ դրամ էր հարկավոր, որը, ինչպես արդեն տեսանք, այլևս չուներ. ծախսել էր կարելիից ավելին: Իբրև ելք ստեղծված վիճակից՝ գործարար վաճառականը հիշում է ավագ եղբայր, եպիսկոպոս Ոսկանին և նամակով խնդրում՝ գնալ Ամստերդամ և, ինչպես Ոսկանն է գրում իր ինքնակենսագրության մեջ, «յառաջեցուցանել գործարանն», այսինքն՝ համատեղել իրենց կարողությունները և միասին շարունակել գրատպության գործը: Չմոռանանք, որ Ավետիսը նախապես ուխտ էր արել՝ «մինչև ի մահըս կարէս ինչ որ ելանէ ցայք և ցերեկ» աշխատել հօգուտ Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի տպարանի: Այս տեսակետից ուշագրավ է Մ. Չամչանցի կարծիքը. պատմելով Մատթեոս Ծարեցու հետ Ավետիսի կնքած գործարքի և *Յիսուս որդի* գրքի տպագրության մասին՝ ասում է. «Եւ գրեաց վաղվաղակի յէջմիածին առ եղբայր իւր ոսկան վարդապետ՝ զալ անդր, և **յառաջեցուցանել ընդ իւր զգործ տպագրութեանն**. և ինքն ետ փորագրել և լրացուցանել զմիջական գիրսն, գոր սկսեալ էր մատթեոս սարկաւագ. և նովին տպագրեաց

Ժամագիրք յամի տեան. 1662. և թուին հայոց. ռՃԺ»⁶:

Ստանալով Ավետիսի նամակ-հրավերը՝ Ոսկանն անմիջապես Ամստերդամ է ուղարկում իր աշակերտ Կարապետ Անդրիանացուն, որպեսզի մինչև իր Ամստերդամ հասնելն աջակցի Ավետիսին, իսկ ինքը, 1662 թ. սեպտեմբերի 27-ին մեկնելով Հայաստանից, մոտավորապես 2 ամիս հետո հասնում է Լիվոռնո և հանդիպում առևտրական գործերով Զմյուռնիա մեկնող Ավետիսին ու նրանից ստանում տպարանին վերաբերող համապատասխան փաստաթղթեր: Ասենք նաև, որ մինչև Ոսկանին հանդիպելը Ավետիսը Կարապետ Անդրիանացու հետ շարունակել էր իր տպագրական գործունեությունը: Նրանց համագործակցությամբ լույս ընծայված առաջին գիրքը լինում է Սաղմոսարանը (1661-1662 թթ.), որի հիշատակարանում Կարապետ Անդրիանացին անկեղծորեն խոստովանում է, որ անտեղյակ լինելով **«տպական արուեստիս եւ եւս բարբառոյ ազգացն հօլանդիզաց որպէս եւ նոքա մերոյս գրի եւ լեզուի»** (էջ 39), այնուամենայնիվ կարողացել է **«հոգաբարձութեամբ և ծախիւք... Դլճենց Աւետիսին Երևանեցոյ»**, ինչպես նաև նրա **«միջնորդութեամբ եւ օժանդակութեամբ»** ավարտին հասցնել Սաղմոսարանի տպագրությունը: Փաստորեն, Ավետիսը՝ որպես տպարանատեր, ոչ միայն հոգացել է խնդրո առարկա Սաղմոսարանի տպագրական ծախսերը, այլև իբրև հրատարակչական որոշակի փորձառություն ունեցող և հոլանդերենին տիրապետող անձնավորություն՝ ինքն է դեկավարել տպարանի գործունեությունը: Բանն այն է, գրում է Անդրիանացին, **«օգնէր միշտ ինձ. խօսելով ընդ նոսա. եւ ի սրբագրել փորձոյն. եւ ի բաղդատել պատկերացն: զի զոմանս ըստ վերնագրացն. եւ զոմանս միոյ տան. կամ շարադրութեան. եւ զայլսն ըստ ֆռանկաց օրինակացն եղինք»** (էջ 39):

Սաղմոսարանի ընդարձակ հիշատակարանում Կարապետ Անդրիանացին, ի թիվս այլ ուշագրավ տեղեկությունների, մանրամասն շարադրում է նաև Ավետիսի կողմից Ծարեցու տպարանը ձեռք բերելու պատմությունը՝ հայտնելով մի շարք նոր փաստեր: Հաշվի առնելով Ավետիսի մասին նրա հայտնած տեղեկությունների կարևորությունը՝ հարկ եմ համարում բերել այդ հատվածը ևս. «Եւ արդ՝ աղաչեմ զձեզ, - գրում է նա, - սիրովն Աստուծոյ յիշել ի Քրիստոս, **զբազմաջան երկամբք. եւ քրտնածոր աշխատութեամբ հոգաբարձուն եւ զմատակարարն տպարանիս. զՏէր Ոսկանի Բաբունեացպետի զեղբայրն, զթէոդորոսի որդի զերեւանցի դլիճենց աւետիսն: Որ եղև պատճառ յորդորելով զմաթէոս սարկաւագն. ընծայել զայս ազնուակերտ եւ ըղձալի տպագրարանս Սուրբ Էջմիածնի եւ Սուրբ սարգսի: Քանզի մաթէոսն ի հի-**

⁶ Միքայել Զամչեանց, Պատմութիւն հայոց, հ. գ., Եր., 1984, էջ 658-659: Ի դեպ, Ավետիսը «Տէտր ժամու եւ պարգատօմարի» գիրքը տպագրել է ոչ թե 1662 թ., ինչպես նշում է Զամչեանցը, այլ 1661 թ.:

ւանդութեան իւրում, կոչեալ զվերոգրեալ աւետիսն եւ խնդրէր ի նմանէ. չ ե ժե մառչիլ փոխ. զի տայցէ պարտապանացն իւրոց. որք յոյժ վշտացուցեալ էին զնա: եւ տպենք ասէ բռ. սաղմոսարանս. եւ ո եւ մ Յիսուս որդիս. եւ վաճառեալ եւ զշահն նորա արասցուք բ բաժինս. ինձ եւ քեզ: Իսկ թէ մեռայց դու ի գործ արկեալ զտպարանն մինչեւ վճարեսցես զպարտսն իմ. եւ զքոյն եւս առցես հանդերձ շահիւքն. եւ տէր եղիցի ընդ քեզ: Եվ զայս ոչ էառ յանձն աւետիսն ասելով. եթէ տացես զտպարանդ յիշատակ սուրբ Էջմիածնին եւ սուրբ սարգսին. եւ տամ զփողս. **եւ եւս աշխատիմ անձամբս ի տպարանիս որքան եւ կենդանի իցեմ.** եւ զարդինս դրամին իմոյ բաշխեմ վերոգրեալ սրբոցն. եւ յետ մահուան իմոյ զբովանդակն: Որոյ հաւանեալ մաթեոսն. եւ յօժար սրտիւ արար կտակ՝ զի յետ մահուան իւրոյ՝ եւ վճարման պարտուց երկոցունցն՝ տացի տպագրատունն վերոգրեալ մենաստանիցն: Եւ ինքն չեւ եւս աւարտեալ զյիսուս որդիսն հանգեաւ ի քրիստոս: Չորոյ զթերին լցեալ աւետիսն. եւ սկսեալ բաղձանօք եւ փափագմամբ տպել ս եւ չ գեղապաճոյճ եւ գովելի սաղմոսարան, առ ի ընթերցումն Աստուածասիրաց. արանց եւ կանանց» (Էջ 39):

Ինչպէս տեսնում ենք, Ավետիս Երևանցին՝ որպէս հեռատես ու խելացի գործարար, նաև՝ «զայր բարեպաշտօն և երկիրդած», սկզբից և եթ չի փորձել օգտվել Ծարեցու ծանր վիճակից, այլ դրսևորել է անշահախնդիր վարքագիծ և առաջարկել նրան տպարանը նվիրել Սուրբ Էջմիածնին, որի միաբանն էր Ծարեցին, և Ուշիի Սուրբ Սարգիս եկեղեցուն, որի վանահայրն իր ավագ եղբայր Ոսկանն էր: Այս իմաստով միանգամայն իրավացի է Ռ. Իշխանյանը, որ, անդրադառնալով Ծարեցու և Ավետիսի միջև կնքված գործարքին, Ավետիսի մասին հիացմունքով գրում է. «Պարզվում է, որ այս վաճառականը շատ տարբեր է իր եվրոպացի, նաև հայ ոչ քիչ գործընկերներից, և նրան ոչ թե դրամական շահն էր հետաքրքրում, այլ տպարանը պարտքատերերից որևէ կերպ փրկելն ու հայերեն գրքերի հրատարակության գործը կանոնավորելը»⁷:

Երբ Ծարեցին սիրով ընդունում է իրեն արված առաջարկությունը, Ավետիսը խոստանում է ոչ միայն վճարել տպարանի պարտքերը, այլև ողջ կյանքում աշխատել տպարանում և ստացված շահույթը նվիրաբերել այդ եկեղեցիներին, իսկ կյանքի վերջում՝ նաև տպարանը: Ուշագրավ է, որ Կարապետ Անդրիանացին ոչինչ չի ասում Ավետիսի տպագրած ժամագրքի մասին, բայց հայտնում է *Յիսուս որդի* և *Սաղմոսարան* գրքերի տպաքանակը, համապատասխանաբար՝ 1200 և 2700, Յիսուս որդի գրքի ողջ տպաքանակը փաթեթավորելու և նավով Զմյուռնիա ուղարկելու համար Ամասիացի Խուդաբաշխի որդի Մինասից փոխ վերցրած դրամի չափը և այլ մանրամասներ: Ըստ այդմ՝ պարզ-

⁷ Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 415:

վում է, որ չնայած ծագած դրամական լուրջ դժվարություններին՝ Ավետիսը կարողացել է առևտրականների միջավայրում ունեցած իր հեղինակությամբ հաղթահարել դրանք և ինքնուրույնաբար կամ Կարապետ Անդրիանացու հետ շարունակել տպագրական գործունեությունը: Եթե *Յիսուս որդի* գրքի 1200 օրինակը կազմելու և նավով Ջմյունիա առաքելու համար նրան որոշակի գումար էր փոխ տվել Ամասիացի Խուդաբաշխի որդի Մինասը, ապա *Սաղմոսարանի* տպագրության համար նրան մեծապես օգնել է Նոր Ջուղայեցի նշանավոր խոջա Շահրիմանը: Կարապետ Անդրիանացին նույն հիշատակարանում հայտնում է, որ «տարակուսեալ պաշարեաք վասն դրամի եւ բազումք ունէին կարողութիւն, բայց ոչ կարէին օգնել, թէ զգիրսն աւարտեաք, իսկ սա ձեռտու եղեւ եւ ետ մեզ. ո եւ էճ մառչիլ որով. աւարտեցինք. զբո եւ զէճ. սաղմոսարանսն» (էջ 40): Ոգևորվելով խոջա Շահրիմանի ցուցաբերած հիրավի գովելի վերաբերմունքից՝ հիշատակարանում խնդրվում է հիշել ոչ միայն «զջուղայեցի խօջայ շահրիմանն. եւ զկողակիցն իւր շահգատէն. եւ զորդին իւր խօջայ սահրատն եւ զկողակիցն իւր սալվարն. եւ զորդիսն իւր զգաքարիայն եւ զմարգարէն» և մյուս հարազատներին, այլև «զընկերն, իւր միրզենց յովհանն. եւ զհայրն իւր մնացականն եւ զմայրն իւր անային. զեղբայրն իւր մկրտումն հանդերձ ազգականովն իւրով» (էջ 40): Այո՛, խոջա Շահրիմանի դրսևորած բարյացակամության ու առատաձեռնության դիմաց խոսքաշատ են դարձել տպագրիչները՝ հարկ համարելով հիշատակել նաև խոջա Շահրիմանի ընկերոջ ու նրա հարազատների անունները, փաստ, որը խիստ հազվադեպ է պատահում հայ գրքի հիշատակարաններում:

Ավետիս Դլիճենցին պատկանող տպարանի չորրորդ արտադրանքը եղել է Կարապետ Անդրիանացու հեղինակած *Այբբենարանը* (1662 թ.), որը նախատեսված էր «ոչ վասն վաճառման», այլ ձրի բաշխելու համար դրա կարիքն զգացողներին: Ցավոք, գրքի անվանաթերթից չի հասկացվում, թե տպագրության գործին ինչպես է մասնակցել տպարանատեր Ավետիսը, բայց կասկածից վեր է, որ նա ունեցել է որոշակի մասնակցություն, քանզի անհնար է, որ նրան պատկանող տպարանում լույս տեսներ որևէ գիրք՝ այն էլ ձրի բաշխելու համար, առանց նրա գիտության ու համաձայնության:

Ավետիս Դլիճենցի տպարանի 5-րդ արգասիքը կոչվում է *Տաւազհիրք*, որի տպագրությունն սկսվել է 1662 թ. օգոստոսին (երբ Ավետիսը դեռ Ամստերդամում էր) և ավարտվել 1663 թ. փետրվարին⁸: Ընդ որում,

⁸ Հիմք ընդունելով *Տաւազգրքի* տպագրության ավարտման ժամկետը՝ Ռ. Իշխանյանը գրում է, որ սրա «տպագրությունից հետո Ավետիս Դլիճենցը մեկնում է Լիվոռնո, այստեղից էլ Ջմյունիա՝ առևտրական գործերով» (նշվ. աշխ., էջ 424): Ըստ այսմ, Ավետիսը Լիվոռնոյում Ոսկանին կարող էր հանդիպել 1663 թ. գարնանը, մինչդեռ երկու եղբայրների հանդիպումը կայացել է նախորդ թվականի վերջերին: Հետևաբար, Ավետիսը Ամստերդամից Լիվոռնո էր մեկնել *Տաւազգրքի* տպագրությունը դեռ չավարտած:

այն լույս է տեսել ժամանակի համար բավական մեծ տպաքանակով՝ 3000 օրինակ, ուստի հիշատակարանում գնահատված է որպես «դիրագին և ձեռնահաս և ամենեցուն ստանալի»: Առաջաբանում ասված է, որ տպագրվել է «գոյիք և արդեամբք և հոգացողութեամբ. ղլիճենց աւետսին Երևանցոյ՝ որ է վերակացու և թարգման տպարանիս: և մատակարարող և առաջնորդող ամենայն գործակալաց արուեստարանիս» (էջ 41): Ինչպես տեսնում ենք, Ավետիս Դլիճենցը՝ որպես տպարանատեր, ունեցել է նյութական, կազմակերպչական, թարգմանչական և ընդհանրապես հրատարակչական գործընթացը ղեկավարող դերակատարություն: Պարզապես զարմանալ կարելի է, որ այս ամենից հետո համառոտ հիշատակարանում Կարապետ Անդրիանացին թեև նշել է՝ «արդեամբք և սպասաւորութեամբ. երևանցի ղլիճենց Աւետսին», բայց թե ով է Երևանցի Դլիճենց Ավետիսը, հարցի պատասխանը ստանում ենք «Եղբոր Տեառն ոսկանի Բարունապետի երկրորդ թարգմանչին հայոց»⁹ (էջ 41) արտահայտությունից: Մեզ հետաքրքրող տեսանկյունից խիստ հատկանշական է, որ թեև Ոսկանը դեռ առժամանակ հետո էր հասնելու Ամստերդամ և զբաղվելու տպագրությամբ, բայց կրտսեր եղբոր տպարանում նրա իսկ հրատարակած գրքի հիշատակարանում արդեն հոչակվում է Բարունապետ ու երկրորդ թարգմանիչ հայոց (առաջին թարգմանիչ էր համարվում Մեսրոպ Մաշտոցը), իսկ կրտսեր եղբայրը այդ նույն գրքում ներկայացվում է լոկ որպես եղբայր «Տեառն ոսկանի»: Ինչպես դեռ կտեսնենք, Ավետիսն այդպես է բնութագրվում ոչ միայն Ոսկանի կենդանության ժամանակ, այլև մահվանից հետո, իսկ որ ամենից զարմանալին է, այդ բանաձևման հեղինակը հենց ինքը՝ Ավետիսն է, որը իր մասին տված առաջին իսկ տեղեկության մեջ ասում է. «Ես Երևանցի ղըլէջեցն ոսկան վարդապետի եղբար աւետիսս» (էջ 36): Ավետիս Երևանցու կենսագրությունից պարզվում է, որ վերը շարադրվածով չի սպառվում նրա տպագրական գործունեությունը, այլ 1662 թ. վերջերին Լիվոռնոյում Ոսկանին հանդիպելուց և տպարանը նրան հանձնելուց հետո մեկնել է Չմյոռնիա, բայց որոշ ժամանակ անց վերադարձել է Ամստերդամ և ավագ եղբոր հետ շարունակել հայ գրքի տպագրությունը:

Ոսկան Երևանցու կենսագրությունից հայտնի է, որ նա Ամստերդամ է հասել 1664 թ., և առաջին գիրքը, որի անվանաթերթին նշված է Ոսկանի անունը (Կարապետ Անդրիանացու անվան հետ միասին) որպես հրատարակիչ, 1664-1665 թթ. տպագրված Շարակնոցն է, որի հիշատակարանում Ավետիսի մասին Ոսկանը հայտնում է միայն, որ հանուն տպարանի հասնելով Լիվոռնո՝ այնտեղ հանդիպել է իր եղբայր Ա-

⁹ Դիտելի է, որ Ոսկանը «երկրորդ թարգմանիչ հայոց» է անվանվել ոչ թե տպագրական գործունեության համար, ինչպես կարծել է Ռ. Իշխանյանը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 465), այլ նախքան տպագրությամբ զբաղվելը:

վետիսին, «զի գնայր յիզմիւռնիայ. **վասն որոյ տպարանն առի ի ձեռաց նորա ձեռագրով իւրով**» (էջ 43): Ավետիսը տպարանը ձևակերպել է Ոսկանի անունով, որովհետև առևտրական գործերով մեկնում էր Ջմյուռնիա, և իր բացակայության ընթացքում կարող էին տպարանի հետ կապված այնպիսի խնդիրներ ծագել, որոնք լուծելու համար պետք էր տպարանատիրոջ ներկայությունը: Ասենք նաև, որ Ավետիսի՝ Ջմյուռնիա մեկնելու նպատակների մեջ մտնում էր նաև իր տպագրական երախայրիքի՝ *Յիսուս որդու* վաղօրոք ուղարկած 1200 օրինակի վաճառքի հետ կապված հարցերի լուծումը: Ոսկանի հրատարակած երկրորդ գրքում, որ կոչվում էր *Այբբենարան և քրիստոնեական* և ունի շատ համառոտ հիշատակարան, Ավետիսի անունը չի հիշատակվում, իսկ ահա 1666 թ. փետրվարի 12-ին հրատարակված երրորդ գրքի, որ հեղինակել էր Ոսկանը և կոչվում էր **Քերականութիւն**, հիշատակարանում Ոսկանը խնդրում է հիշել նաև «**զեղբայրն իմ աւետիս. որ է ելև մուտ առնօղ և մատակարար մեր**» (էջ 44): Սա նշանակում է, որ Ավետիսն արդեն վերադարձել էր Ամստերդամ (հավանաբար նախորդ տարվա վերջերին) և գործուն մասնակցություն էր ունենում գրատպությանը: Նույնն ենք տեսնում նաև *Աստվածաշնչի* տպագրության ընթացքում, որն սկսվել էր 1666 թ. և ավարտվել 1668 թ.: Վերջինիս հիշատակարանում Ոսկանը խնդրում է իր հարազատներից հիշել Թորոս հորը, Գոհարագիզ մորը, հանգուցյալ եղբայր Հովհաննեսին, «որոյ ընչիւքն մտի ես ի գործս յայս», ինչպես նաև «**զմիւս եղբայրն իմ զաւետիսն որոյ գրովն սկսաւ գիրքս. և ինքն ևս աշխատեցաւ ժամանակս ինչ ի խահարարութեան և ի տուրևառութիւն գործոյս**» (էջ 50): Ավետիսի պատրաստած գրերով է տպագրվել նաև 1669 թ. հրատարակված՝ Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք պատմութեանց» երկը, որի հիշատակարանում Ոսկանը խնդրում է հիշել տպարանում աշխատողներին, «**նա և զեղբայրն իմ զաւետիսն, որ պատճառե եղել այսորիկ գործարանի Էջմիածնի լինելոյն. մանաւանդ՝ զի զայս գիրս ինքն ընչիւք իւրովք է արարեալ՝ որոյ ներումն յանցանաց մաղթել և վարձս բարեաց ի Քրիստոսէ, ինքեան և ծնօղաց իւրոց հօրն Թորոսին. և մօրն Գոհարագիզին. և այլոց արենառուաց մերձաւորաց**» (էջ 60): Ուշագրավ է, որ Ոսկանը, նշելով Ավետիսի կողմից տպարանը ձեռք բերելու հանգամանքը, հատկապես արժևորում է գրերի պատրաստումը, որից այն տպավորությունն ենք ստանում, որ տպագրությամբ զբաղվելու համար, տպարանից բացի, շատ կարևոր էր նաև սեփական տառեր ունենալը:

1669 թ. Ամստերդամում տպագրված *Տոնացույցի* հիշատակարանում Ոսկանը խնդրում է հիշել իր հանգուցյալ ծնողներին, Հովհաննես եղբորը, Հռիփսիմե քրոջը «և զկենդանի զեղբայրն իմ զԱւետիսն, որ է առիթ գործարանիս», բայց ոչինչ չի ասում Միրզախան ամենակրտսեր եղբոր մասին:

Հանրահայտ է, որ տարբեր պատճառների հարկադրանքով 1669 թ. վերջերին Ոսկանը տպարանը տեղափոխել է նախ Լիվոռնո, այնուհետև՝ Մարսել: Այստեղ 1672 թ. հուլիսին տպագրել սկսած *Մաղմուսարանի* հիշատակարանում Ոսկանն իր եղբայր Ավետիսին համարում է «պատճառ և աշխատատեղ տպարանի»: Մա նշանակում է, որ Աստվածաշնչի տպագրությանը «ժամանակս ինչ» մասնակցելուց հետո շուրջ երեք տարի կամ գուցե փոքր-ինչ ավելի զբաղված լինելով առևտրական գործունեությամբ՝ հարմար ժամանակ գտնելուն պես Ավետիսը նորից մասնակից է դարձել իր իսկ ձեռք բերած տպարանի գործունեությանը: Օգտվելով պատեհ առիթից՝ կցանկանայի անդրադառնալ Ոսկանի կենսագրական մեկ փաստի, որը, իմ կարծիքով, ցավալիորեն վրիպել է հայ գրքի պատմության մասնագետների ուշադրությունից: 1668 թ. Ամստերդամում տպագրված Նոր Կտակարանի հիշատակարանում գրված է, որ այն լույս է տեսել «Երկասիրութեամբ նուաստ Ոսկանի Եպիսկոպոսի և բանի սպասաւորի երևանցոյ: **Ի տպարանի աշակերտին իմոյ կարապետի բանի սպասաւորի բայց իմովք գրովք: իսկ արդեամբ երկուցունցս**» (էջ 53): Մա նշանակում է, որ Ոսկանն առժամանակ ստիպված է եղել Ս. Էջմիածնի և Ս. Մարգսի տպարանը ձևակերպել իր աշակերտ Կարապետի անունով, բայց շարունակել է համագործակցել նրա հետ: Իրավամբ հարց է ծագում. իսկ ինչո՞ւ էր Ոսկանը դիմել նման քայլի: Այս հարցի պատասխանն ստանում ենք 1673 թ. Մարսելում¹⁰ «արդեամբք և ծախիւք... Ոսկանայ Արհի եպիսկոպոսի» տպագրված *Ճամագրքի* առաջաբանից, որտեղ Ոսկանն ասում է, որ կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցին քանիցս իրեն հորդորել է անպայման տպագրել ատենի Մաղմուսարան՝ խոստանալով հոգալ տպագրական ծախսերը, բայց ոչ միայն չի կարողացել վճարել անհրաժեշտ գումարը, այլև հնարավորություն չի ունեցել խրախուսելու թեկուզ խոսքով «վասն վրդովմանցն որ անկաւ ի մէջ նոցին»¹¹. որոյ վրդովման վնասն և ինձ ժամանեաց՝ վասն այն ես կարի ստրկացայ վասն պարտուցն՝ **որք ի վերայ իմ բարդեցան, և բարդեալք կան սակս Աստուածաշնչոցն և այլոց գրոց. որք ավոռեցան ի մէջ Հայաստանեայց. որ և յուսահատեալ քանի մի տարի բարձիթողի արարի, վասն նեղութեան և վտանգին. որք հասին ի վե-**

¹⁰ Համաձայն մատենագիտական նորահայտ տվյալների՝ Մարսելում Ոսկանի հրատարակած առաջին գիրքը ոչ թե Նարեկացու «Մատենան ողբերգութեանն» է, ինչպես կարծել է Ռ. Իշխանյանը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 478), այլ 1672 թ. հուլիսի 25-ին տպագրել սկսած Մաղմուսարանը, որից հետո՝ 1673 թ. մարտին, ձեռնարկել են Պարզատոմարի, իսկ ապրիլին՝ Նարեկացու Մատյանի տպագրությունը:

¹¹ Նկատի ունի 1665-1672 թթ. Երուսաղեմի պատրիարք Եղիազար Այնափցու պառակտողական գործունեության դեմ Հակոբ Ջուղայեցու մղած 7-ամյա դժվարին պայքարը, որով կարողացավ դրամական վիթխարի ծախսերի գնով կասեցնել հայ եկեղեցու գրեթե իրականացած երկփեղկումը (մանրամասն տե՛ս **Հ. Միրզոյան**, Արդյո՞ք եղել են հակահակոբյան ժողովներ. տպագիր սկզբնաղբյուրների քննական վերլուծություն, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն». 138.1, 2012):

րայ իմ, և պատեցան զինն: Իսկ այժմ հայելով զի յուսահատութեամբ լքանիլն ոչինչ օգնէ. այլ **յաւէտ զվնասս հասուցանէ ինձ և ազգիս մերոյ»** (էջ 66), ուստի նորից անցել է գործի: Փաստորեն, *Աստվածաշնչի* և այլ գրքերի տպագրության պատճառով Ոսկանն այնքան մեծ պարտքերի տակ էր ընկել, որ կանգնել էր տպարանից զրկվելու վտանգի առջև, ուստի դրանից խուսափելու նպատակով տպարանը ժամանակավորապես ձևակերպել է Կարապետ Անդրիանացու անունով:

Վերը բերված խոսքերը գրելուց ամիսներ անց՝ 1674 թ. փետրվարի 4-ին, մահանում է Ոսկան Երևանցին, բայց տպարանը շարունակում է աշխատել նրա քեռորդի Սողոմոն Լևոնյանի ղեկավարությամբ: Վերջինս, նույն թվականին ավարտելով Ոսկանի կիսատ թողած Մաղմուսարանի տպագրությունը, «Ծանուցումն առ ընթերցողս» վերջաբանում խնդրում է հիշել ոչ միայն Ոսկանին, այլև «ի Քրիստոս հանգուցեալ զեղբարսս սորին. զյովանէսն: և զմիրգախանն: և զքոյր սոցին մայրն իմ զհոիփսիմէն: և կենդանի զեղբայր սոցին **զբարեպաշտ և զքրիստոսասէր պարոն աւետիսն պատճառն հաստատութեան գործարանիս»** (էջ 67): Սողոմոն Լևոնյանի այս համառոտ տեղեկությունը պարունակում է ժողովրդագրական հարուստ բովանդակություն. պարզվում է, որ Թորոս և Գոհարազիզ ամուսնական զույգի հինգ զավակներից 1674 թ. վերջերին ողջ էր մնացել միայն Ավետիսը: Իսկ եթե հաշվի առնենք, որ նրանց անդրանիկ զավակ Ոսկանը մահացել էր այդ նույն թվականի փետրվարի 4-ին՝ 60-ը դեռ նոր բոլորած (ծնվել էր 1614 թ. հունվարին), Հովհաննեսը 1662 թ. արդեն հիշատակվում է որպես մահացած, այսինքն՝ դեռ 50-ը չբոլորած, ապա ենթադրելի է, որ մոտավորապես նույն տարիքում են մահացել նաև Հոիփսիմե դուստրը և վերջին զավակ Միրգախանը: Դիտելի է և այն պարագան, որ Սողոմոնը միայն Ավետիսի համար է գործածում գնահատական բառեր՝ «զբարեպաշտ և զքրիստոսասէր պարոն աւետիսն պատճառն հաստատութեան գործարանիս»՝ ընդգծելով հայ գրքի տպագրության գործում նրա անուրանալի վաստակը: Ի դեպ՝ Ոսկանը ևս իր ինքնակենսագրության մեջ գրեթե նույն բառերով է բնութագրում Ավետիսին՝ «այր բարեպաշտ և երկիրդած», մինչդեռ Միրգախան եղբոր անունը, ինչպես ասել ենք, երբեք չի հիշատակում, իսկ Հովհաննես եղբոր մասին, որի դրամով էր Ոսկանը մտել «ի գործս այս», և շուրջ 10 տարի հետո նորից խոստովանում է, որ «ես նորայ ընչիւքն մտի յայս գործարանս. ահա այս տասն ամ է՝ զի դեռ նորայ դրամն ներ գործարանումս է» (էջ 64), համանման ոչ մի գնահատողական բառ չի գործածում: Սողոմոն Լևոնյանի՝ խնդրո առարկա վերջաբանը շատ հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում ինչպես Ոսկանի ու հայ գրատպության պատմության, այնպես էլ հենց Սողոմոն Լևոնյանի մասին: Պարզվում է, որ Ոսկանի կուտակած պարտքերը դատարանի որոշմամբ դրվել են Լևոնյանի վրա՝ բնականաբար

գումարելով նաև դատական ծախսերը: Բանն այն է, գրում է Լևոնյանը, որ «հաւն իմ հեզահոգի. զկնի վախճանին իւրոյ. եթող վասն իմ զցաւս անբուժելիս. և զփորձութիւնս անելս: զբարդութիւնս պարտուցն ասեմ աւելի քան զքսան հազար մառչիլաց. թէ աստ ի Մարսիլիայ. և թէ յամստերդամ և յայլ ուրեք: և զգումարումն պարտատիրացն: և զժողովումն ի մի վայր հնից և նորոց թշնամեաց և բնաւից նեղչաց ամենից կողմանց. զորս անկարելի է զամենայն ընդ գրովք արկանել. վասն զի ընդ մտանելն լուսաւոր հոգւոյն ի գերեզման, մատնեցայ ես տառապեալս յոգնատեսակ և զանազանից նեղութեանց. կրելով յարածամ ի ձեռանէ մերայնոց և յօտարաց. ի հայոց և ի ֆռանկաց. ի մերձաւորաց և ի հեռաւորաց. ի կերպարանեցեալ բարեկամաց. և յանձնախնդիր թշնամեաց. որք միանգամայն համարեին փշրել զվտիտ անձն իմ ժանեօք կամակորութեանց իւրեանց. և կենդանւոյն մուծանել զիս ի յերկիր» (էջ 67):

Որքան էլ ծանր է եղել Սողոմոնի վիճակը, այնուամենայնիվ տպարանը շարունակել է աշխատել և լույս աշխարհ բերել նորանոր գրքեր, որոնցից մի քանիսում հիշատակվում է Ավետիսի անունը: Այդ տեսակետից ուշագրավ է հատկապես 1676 թ. դեկտեմբերին սկսված և ամենայն հավանականությամբ 1677 թ. կամ գուցե 1678 թ. Մարսելում տպագրված *Մաշտոցը*, որի անվանաթերթին գրված է՝ **«Արդեամբ և գոյիք Աւետիսի և Սողոմոնի»**, իսկ հիշատակարանում խնդրվում է հիշել «զհոգևոր հայրն և զբազմաշխատ մշակն զոսկան արհի եպիսկոպոսն հանգուցեալ ի քրիստոս: և **զկենդանի եղբայրն նորին զաւետիսն**, և զքեռ որդի սոցին զսողոմոնն, **որ կայ մատնեցեալ բազմաց չարչարանաց ի մառչիլիայ սակս գործարանի սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի ի պարծանս ազգի»** (էջ 77): Նախ ասենք, որ այս հիշատակարանը գրել է ոչ թե Սողոմոնը, այլ նրա բացակայությամբ գրքի տպագրությունն իրականացրած Մկրտիչ վարդապետ Ջուղայեցին, որը Սողոմոնի մասին ասում է, որ հանուն էջմիածնին պատկանող տպարանի՝ **«կայ մատնեցեալ բազմաց չարչարանաց ի մառչիլիայ»**: Դա նշանակում է, որ Սողոմոնն այդ ժամանակ չի զբաղվել տպագրությամբ, ուստի չի բացառվում, որ գտնվել է բանտում: Երկրորդ, հնարավոր ենք համարում այս գրքի տպագրությունը 1678 թվականին այն պատճառով, որ Սողոմոն Լևոնյանն իր գրած «Յառաջաբանութիւն մատենիս»-ում ամենասուր ձևով դատապարտելով Թադևոս Երևանցու (Ջուղայեցու) գործադրած հակառակական խարդավանքները, որոնց պատճառով Ոսկանը «դառն մահուամբ բարձաւ ի կենաց աստի», միաժամանակ հայտնում է, որ «զկնի մահուան տեսոն իմոյ մատնեցայ ես տրուպս փոխանակ նորին ի ձեռն անօրէն գոգոսին **ամս չորս կալով ի չարչարանս** պղծասէր լրբադիմին. գործելով միշտ ընդդէմ հայոց ազգին և սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի և գործարանի նորին» (էջ 77): Արդ՝ եթե Ոսկանից հետո (ասացինք, որ մահացել է 1674 թ. փետրվարի 4-ին) Սողոմոնը չորս տարի ե-

դել է բանտարկված կամ պարզապես դատական քաշքշուկների մեջ, իսկ հիշատակարանում ասված էր, որ դեռ «**կայ մատնեցեալ բազմաց չարչարանաց ի մատչիլիայ**», ապա այստեղից հետևում է, որ խնդրո առարկա Մաշտոցն ամենաշուտը կարող էր լույս տեսնել 1678 թ. ձմռան վերջերին կամ գարնանամուտին¹²: Երրորդ, այդ ժամանակ Ավետիսը փաստորեն ողջ էր և աջակցում էր տպարանի գործունեությանը: Չորրորդ, առերևույթ հնարավոր է հակասություն տեսնել հիշատակարանի և առաջաբանի տեղեկությունների միջև, քանզի հիշատակարանում ասված է, որ Սողոմոնը դեռ չարչարանքների և քաշքշուկների մեջ է, իսկ առաջաբանում հայտնվում է, որ Սողոմոնն արդեն ազատ է արձակվել: Իրականում այդ հակասությունը թվացյալ է, որովհետև խնդրո առարկա գրքի մատենագիտական նկարագրությունից անառարկելիորեն հետևում է, որ առաջաբանը գրվել է ոչ թե սկզբնապես, ինչպես արվում է սովորաբար, այլ տպագրությունն ավարտելուց հետո: Այդ է պատճառը, որ առաջաբանի էջերը մնացել են չհամարակալված¹³: Այսինքն՝ Սողոմոնն այն գրել է դատական քաշքշուկից ազատվելուց հետո, երբ գիրքն արդեն շարված ու էջակալված է եղել: Բանն այն է, որ բողոքելով մինչ այդ կրած դժվարություններից, որոնց պատճառով չի կարողացել իրականացնել Հակոբ Ջուղայեցու ցանկությունը, հավելում է. «**Այլ այժմ սակաւ ինչ զոգի առեալ ի բաց եղաք զծանրաբեռնութիւն պարտուցն և զյարուցմունս ամենաչար չիրիցոյն. յուսալով յողորմութիւնս աստուծոյ և յաղօթս սրբոյ հօրն մերոյ տեառն Յակօբայ, և ի խնամարկութիւնս բարեսէր և աստուածապաշտ հաւատարիմ և բարեբարոյ ազգին հայոց: ձեռնարկաք առ ի տպել վայելչապէս ակնունելով բարեպէս կատարմանն. նախ զփոքր մաշտոցն և ապայ զկատարեալ բունն ըստ հրամանի հոգևոր տիրին**» (էջ 77): Ինչպես տեսնում ենք, Սողոմոնը բավական ոգևորված է, իր բառերով՝ «սակաւ ինչ զոգի առեալ», որովհետև կարողացել է ազատվել պարտքերի բեռից և ամենաչար երեցի հարուցած քաշքշուկներից՝ «**ի բաց եղաք զծանրաբեռնութիւն պարտուցն և զյարուցմունս ամենաչար չիրիցոյն**», նաև որ գտնվել են տպարանի գործունեությանն աջակցող հայրենակիցներ, ուստի խոստանում է փոքր Մաշտոցը տպագրելուց հետո վերջապես իրականացնել հոգևոր տիրոջ հրամանը և հրատարակել բուն Մաշտոցը:

Փաստորեն, 70-ական թվականների վերջերին Ավետիս Երևանցին

¹² Ռ. Իշխանյանը կարծում է, որ այն տպագրվել է «1679 կամ գուցե 1680 թ.»:

¹³ Տե՛ս **Նինել Ոսկանյան, Քնարիկ Կորկոտյան, Անթառամ Մավայան**, նշվ. աշխ., էջ 76: Օգտվելով պատեհ առիթից՝ հարկ եմ համարում նշել, որ հիրավի կողողային այս մատենագիտության մեջ նշմարվում են հայ գրքի տպագրության ժամանակագրական որոշ անճշտություններ: Ի մասնավորի ճշգրտման կարիք է զգում 1676 թ. Ս. Էջմիածնի և Ս. Մարգսի տպարանում հրատարակված գրքերի տպագրության ժամանակագրությունը՝ հիմք ընդունելով անվանաթերթին նշված ամսաթվերը: Ըստ այդմ, կունենանք ոչ թե № 98 հուլիս, № 99-դեկտեմբեր և № 100-հունիս, այլ՝ 98-հունիս, 99-հուլիս, 100-դեկտեմբեր ժամանակագրությունը:

դեռ ողջ էր և շարունակում էր աջակցել տպարանի գործունեությանը, այսինքն՝ գործուն մասնակցություն էր ունենում հայ գրքի տպագրությանը: Վերջին անգամ Ավետիսի անունը հիշատակվում է 1669 թ. հուլիսին Ամստերդամում Ոսկանի սկսած, բայց կիսակատար թողած *Շարակնոցում*, որը 80-ական թվականներին շարունակել ու ավարտել է Ոսկանի մոտ ծառայած և գրատպություն սովորած Պետրոս Ջուղայեցին: Վերջինս հիշատակարանում հայտնում է, որ Ոսկանի կիսատ թողածը ինքը շարունակել ու ավարտին է հասցրել «ի հայրապետութեան տեառն Եղիազարու ամենայն հայոց կաթողիկոսի»: Երախտագետ տպագրիչը ցանկանում է, որ Տիրամոր «նպաստութիւնն անսպառ լիցի բնաւից ընթերցողաց: Եւ մանաւանդ զվերոյգրեցեալ Ոսկան վարդապետն: Եւ զեղբայր նորին **աւետիսն: որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի**» (էջ 61): Քանի որ Եղիազար Այնթափցին կաթողիկոսել է 1682-1691 թթ., բնական է, որ այս հիշատակարանը գրվել է հենց այդ թվականներին, բայց թե որոշակիորեն ո՞ր թվականին, առայժմ դժվար է ճշգրիտ պատասխանել այս հարցին: Մեկ բան ստույգ է, սակայն, որ դեռ թարմ է եղել Ավետիսի մահվան հիշատակը, այլապես հազիվ թե Պետրոս Ջուղայեցին Ոսկանի հետ միասին հիշատակեր նաև Ավետիսի անունը և հատուկ շեշտեր, որ նրա «յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի»: Չենք բացառում նաև, որ տարիներ շարունակ Ոսկանի մոտ աշխատած Պետրոսը, քաջածանոթ լինելով տպարանի ձեռքբերման պատմությանն ու գործունեությանը, ինչպես նաև Ավետիսի խաղացած դերին և գրատպության գործընթացին մշտական մասնակցությանը, դրանով իսկ անուղղակիորեն գնահատել է հայ գրատպության պատմության մեջ նրա ունեցած բացառիկ դերակատարությունը: Որ Ավետիս Դլիճենցը մահացել է 80-ական թվականների սկզբներին, ունենք նաև հայ գրատպության մեծ երախտավոր, երկար տարիներ Ոսկանին ու Սողոմոն Լևոնյանին անշահախնդրորեն աջակցած Մատթեոս Վանանդեցու անուղղակի վկայությունը. 1685 թ. Ամստերդամում հրատարակած *Շարակնոցի* հիշատակարանում համառոտակի պատմելով իր անցած ուղու մասին՝ ասում է, որ Հռոմից գալով Լիվոռնո՝ «առ ոտս աշակերտի տեառն ոսկանայ արհիեպիսկոպոսի տեառն կարապետի վարդապետի, և ուսայ ի նմանէ զարհեստ շարաբարդութեան, և **մնացի ընդ վեհին ոսկանայ արհի եպիսկոպոսի և քեռորոյ նորա սաղօմոնի ամս չորեքտասան և վարձուց կողմանէ ոչինչ ընկալայ... և զկնի փոխելոյն նոցա առ աստուած. և իմ տեսեալ զշարակրութիւն և զանաջողութիւն յամենայն կողմանց. վասն որոյ դիմեցի յերկիրն հօլանդիոյ ի վայելուչ քաղաքն յամստէլօղամ» (էջ 95-96): Ոսկանի տպարանի պատմությունից հայտնի է, որ այն Լիվոռնո է տեղափոխվել 1669 թ. կեսերին, և հոկտեմբերի 30-ին սկսվել է Ռոբերտոս Բելարմինոսի «**Վարդապետութիւն քրիստոնէական**» երկի տպագրությունը, որն ավարտվել է 1670 թ. հենց**

Կարապետ Անդրիանացու «սրբագրութեամբ»: Բնականաբար, եթե Մատթեոս Վանանդեցին ևս Լիվոռնո է եկել հենց 1669 թ. վերջերին և Ոսկանի ու Սողոմոնի մոտ աշխատել 14 տարի, ապա դա նշանակում է, որ նա Մարսելում մնացել է մինչև 1683 թ.: Իսկ քանի որ այդ ժամանակ, ինչպես ինքն է ասում, մահացել էր նաև Սողոմոնը, և տպարանը գտնվում էր անհուսալի վիճակում, նշանակում է՝ այլևս չկար նաև բուն տպարանատերը՝ Ավետիս Դլիճենց Երևանցին:

Կարծում եմ՝ վերը շարադրվածը լիովին հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ հայ գրատպության պատմության մեջ հայ վաճառական Ավետիս Դլիճենց Երևանցին խաղացել է բացառիկ դեր ոչ միայն այն պատճառով, որ զոհաբերելով դրամական մեծ միջոցներ՝ կարողացել է փրկագնել Մատթեոս Ծարեցու կյանքի գնով ստեղծված տպարանը, անվանակոչել այն Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի ու նվիրել իր եղբայր Ոսկանին, այլև առժամանակ անձամբ աշխատեցրել է այն, տպագրել հինգ գիրք, իսկ այնուհետև մինչև կյանքի վերջը ամենատարբեր ձևերով գործուն մասնակցություն ունեցել տպարանի աշխատանքներին: Հենց միայն այն փաստը, որ այսօր հայ գրքի մատենագիտության մեջ գործածվում է «Ավետիսի տառեր» հասկացությունը, ինքնին վկայում է այդ մարգում նրա անուրանալի վաստակի մասին: Թե որքան անարդարացի է այս ամենից հետո հայ գրքի պատմության մեջ Ավետիսին միայն որպես վաճառական ներկայացնելը, բերեմ ընդամենը երկու փոքրիկ փաստ: 1. 1661 թ. մի կերպ ավարտին հասցնելով Ծարեցու կիսատ թողած *Յիսուս որդի* գրքի տպագրությունը՝ Ավետիսը, իբրև բարեխիղճ և երախտագետ անձնավորություն, հիշատակարանում խնդրել է հիշել սկսնակ վաճառական Գրիգոր Երևանցուն, քանզի Ծարեցու տպարանի փրկագնման «իմ յանձն առած պարտքն դորա էր տալու»: Ընդամենը այսքանը, և ուրիշ ոչինչ, բայց թե՛ Ավետիս Երևանցու և թե՛ Գրիգոր Երևանցու անվան դիմաց հայ հնատիպ գրքի մատենագիտության անձնանունների ցանկում կարդում ենք միայն «վաճառական»: 2. Թեև Ոսկան Երևանցու պապի (Ջաքարիա), տատի (Մելիք խաթուն) և կրտսեր եղբոր (Միրզախան) անունները հիշատակել է միայն Ավետիսը, իսկ Ոսկանը՝ երբեք, բայց նույն մատենագիտության անձնանունների ցանկում նրանք ներկայացված են որպես Ոսկան Երևանցու պապ, տատ և եղբայր: Կարծում եմ՝ ակնհայտ է անարդար վերաբերմունքը...

Հետևաբար գտնում եմ, որ այսուհետ Ավետիս Դլիճենց Երևանցին հայ գրքի պատմության մեջ պետք է ծանուցվի ոչ թե լոկ որպես «վաճառական», այլ առնվազն որպես «վաճառական-տպագրիչ», քանզի եթե չլիներ նա, հազիվ թե Ոսկանը կարողանար հայ գրքի տպագրության գործում ունենալ այն վիթխարի դերակատարությունը, որի համար միչև օրս գնահատվում է որպես հայ մշակույթի մեծագույն երախտավորներից մեկը: Այո՛, շա՛տ ճիշտ է ասված. «Աստծունը Աստծուն, Կեսարինը՝ Կեսարին»:

Բանալի բառեր – գիրք, գրատպություն, հայ հնատիպ գիրք, տպարան, տպագրիչ, վաճառական, վաճառական-տպագրիչ

ГРАЧИК МИРЗОЯН – Аветис Ереванци – купец или печатник? – Подвергнув критическому анализу сохранившиеся в колофонах старопечатных армянских книг сведения о младшем брате Воскана Ереванци, купце Аветисе, автор на неопровержимых фактах показывает, что тот сыграл заметную роль в истории армянского книгопечатания: не только выкупил типографию Маттеоса Цареци в Амстердаме и подарил её Воскану, но и сам, занявшись печатным делом, издал пять книг.

Аветис и далее до конца жизни принимал деятельное участие в работе купленной им типографии. Учитывая всё это, автор предлагает отныне в исследованиях по истории армянской книги представлять Аветиса не купцом, как это делалось до сих пор, а по меньшей мере «купцом-печатником».

Ключевые слова: книга, книгопечатание, старопечатная армянская книга, типография, печатник, купец, купец-печатник

HRACHIK MIRZOYAN – Avedis Yerevantsi, a Merchant or a Printer? – Analyzing the information about the younger brother of Voskan Yerevantsi preserved in the literary monuments of the early printed book, the author shows irrefutable facts about the vital role he had played in the history of Armenian typography not only by redeeming the printing house of Mattheos Tsaretsi and donating it to Voskan, but also by personally being engaged in the printing business, he had published five books and then, till the end of his life, had an active participation in the work of the printing house he had bought himself. Taking this into consideration, the author of the article offers to present Avedis not merely as a merchant as it has so far been done, but at least as a “merchant-publisher” in the studies devoted to the history of the Armenian book.

Key words: book, typography, early Armenian printed book, printing house, publisher, merchant, merchant-publisher